

УКРАЇНА В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ШВЕЦІЇ, ПОЛЬЩІ І РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х — НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ XVII СТ.

Розглядається один з аспектів Тридцятирічної війни 1618 — 1648 рр. Показані спроби урядів Швеції та Російської держави залучити українське козацтво до боротьби проти сил Католицької ліги. З'ясовуються плани польсько-шляхетської адміністрації щодо використання реєстрового війська для реалізації своїх зовнішньополітичних завдань.

У роки Тридцятирічної війни (1618 — 1648) система міжнародних відносин складалася таким чином, що у конфлікт між політичними об'єднаннями була втягнута переважна більшість європейських країн. Разом з головними силами Католицької ліги — Австрією, Іспанією та Ватиканом — згодом у боротьбу з протестантськими державами — Англією, Данією, Швецією і Нідерландами — вступила і Річ Посполита. Вона розглядалася союзниками як аванпост на сході Європи для придушення реформаційного руху. Південно-східний регіон Речі Посполитої займала Україна, тому не випадково їй надавалося виняткового значення в планах польських політиків.

Питання участі східноєвропейських країн у Тридцятирічній війні вже ставало об'єктом дослідження істориків¹. Зверталася увага також на спроби окремих монархів повернути на свій бік запорожців². У запропонованій статті автор прагне визначити місце України в політичних планах урядів Швеції, Польщі і Російської держави напередодні Смоленської війни 1632 — 1634 рр.

Незважаючи на підписання Деулінського перемир'я (1618) між Російською державою і Річчю Посполитою, згідно з яким до складу останньої відійшли Смоленщина, Чернігівщина і Новгород-Сіверщина, королевич Владислав не відмовився від титулу «царя руського» і плекав надію здобути російську корону з допомогою українського козацтва. Умови перемир'я не могли влаштувати й російський уряд, який також готувався до продовження військових дій.

Повернувшись з дев'ятирічного польського полону в Москву, батько царя Михайла Федоровича — патріарх Філарет — фактично став правителем держави. Одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань він вважав повернення земель, втрачених у ході російсько-польської війни. Патріарх виступив ініціатором переговорів з Туреччиною і Швецією щодо створення військового союзу проти Речі Посполитої. Уряд Російської держави уважно стежив і за подіями на Україні, насамперед Лівобережжі, що безпосередньо межувало з південними землями. Особливий інтерес для Філарета становило розгортання визвольного руху українського народу, в якому не останнє місце належало

релігійному чиннику. Боротьбу за легалізацію православної церкви на Україні, рвущими захисниками якої виступали козаки, патріарх намагався використати для реалізації своїх зовнішньополітичних планів.

Одержанню різнобічних відомостей щодо становища на Україні сприяли посольства до Москви запорозького козацтва та українського православного духовенства. Важливим джерелом інформації були розвідники, що відряджалися на Україну під виглядом російських торгових людей, серед яких найбільш відомими в цей період були Григорій Гладкий і Василь Новиков. У відписці путивльських воєвод Богдана Нагова і Петра Бунакова в Посольський приказ від 26 березня 1627 р. прямо вказувалося, що Г. Гладкий направляєтся до Києва «для разведывания вестей»³. Згодом воєводи порубіжних міст одержали спеціальні інструкції, в яких містився наказ вести таємно агітацію серед населення Чернігівщини і Новгород-Сіверщини з метою підбурення його на боротьбу проти уряду Речі Посполитої: «... и ссыла-ясь в те города с русскими и с городскими, и с уездными людьми, а посылати в города и в уезды к русским людям и приказывати к ним от себя и писати тайно, чтоб они, помня бога и православную крестьянскую веру, от литовских людей и от их мысли отстали, и государю добили челом, и крест целовали, и были в православной крестьянской вере под государевою высокою рукою по-прежнему»⁴. Таким чином, царський уряд готував відповідний ґрунт для реалізації своїх зовнішньополітичних планів. Навіть під час війни з Річчю Посполитою вийшов указ від 30 січня 1633 р. про заборону воєводам південноросійських міст воювати з козаками. «А на черкасские городки северских и украинных городов, — підкреслювалося в документі, — воєводам нашим ходити и ратных людей до нашего указа посылать не велено для того, что черкасы стоят за веру против еретиков, что польские люди у них православную веру нарушают и за то у них с польскими людьми за веру бои были великие, да и ныне есть»⁵.

Небезкорисливий інтерес до подій на Україні проявляв і шведський уряд, насамперед щодо запорожців, військові якості яких високо оцінювалися в Європі після Хотинської війни 1621 р. Король Густав-Адольф робив спроби налагодити стосунки з українськими козаками, щоб схилити їх на спільну боротьбу проти сил Католицької ліги. В умовах зростаючих визвольних рухів на Україні, в яких активну участь брало козацтво, шведському монарху здавалося цілком можливим реалізувати свій задум. Однак без сторонньої допомоги встановити контакт з козаками було важко. Маючи відомості про активізацію українсько-російських зв'язків, Густав-Адольф вирішив використати їх для досягнення своїх цілей. Вже на початку 1626 р. він відряджає в Москву посланців — Бремена та Унгерна — з листом до царя Михайла Федоровича. Розповівши в ньому про експансіоністські плани Габсбургської династії та її союзника Речі Посполитої, король закликав царя вступити в загальноєвропейську коаліцію держав, яка боролася проти агресії Габсбургської імперії. При цьому підкреслювалася не-

обхідність прихилити на свій бік запорозьких козаків⁶. Шведські пропозиції обґрунтовувалися теоретичною концепцією єдності інтересів православ'я та протестантизму перед загрозою католицької експансії. Густав-Адольф враховував, очевидно, і той факт, що важливою причиною активізації народних рухів була протидія католицькому віросповіданню, яке насильно насаджувалось на Україні.

У Москві шведським послам було продемонстроване прагнення до співробітництва проти спільних ворогів, проте бояри відхилили пропозицію створення військового союзу, посилячись на умови Деулінського перемир'я. Однак у офіційній відмові містилося положення, яке передбачало можливість дострокового розриву угоди з Річчю Посполитою: «А будет которая хоть малая неправда объявится от польского короля и от сына его, и от поляков, и от Литвы, хотя бы и до урочных перемирных лет, и великий государь на польского короля и на сына его, и на Польшу, и на Литву за их неправды пойти готов и с государем вашим королем Густавом Адольфом о том вперед снесется»⁷.

У серпні того ж року канцлер Швеції Аксель Оксеншерна відрядив до Москви Олександра Рубцова, що просидів 11 років у Марієнбурзькій фортеці за прихильність до православ'я. Останній мав завдання добратися через Білорусію на Запорожжя для переговорів з козаками. Проте і цього разу царський уряд відмовився підтримати місію шведського посланця⁸.

Реалізацію своїх планів Густав-Адольф здійснював одночасно через трансільванського князя Бетлена Габора, який претендував на польську корону. Навесні 1626 р. до Трансильванії прибув шведський посол Філіп Содлер з пропозицією спільно виступити проти Габсбургів та Речі Посполитої й прихилити на свій бік запорожців і татар. Бетлен Габор пообіцяв найближчим часом вислати посольство до татарського хана, але утримався з невідомих причин від аналогічної акції щодо українських козаків⁹. Його плани не зовсім збігалися із задумом Густава-Адольфа. Бетлен Габор намагався спочатку організувати протестантських князів для нападу на Австрію, і лише потім, спираючись на султанську Туреччину, вступити у боротьбу за польську корону. Відмінність у планах монархів стала на перешкоді домовленості щодо залучення українського козацтва до боротьби з шляхетською Річчю Посполитою, хоча на той час існували умови для подібної політичної акції. Уряд черговий раз відстрочив видачу платні реєстровцям, що призвело до зростання незадоволення і навіть непокори властям. На вимогу короля виступити в Прибалтику на війну проти шведів весною 1627 р. гетьман Михайло Дорошенко відписав Сигізмунду III у Варшаву, «что они (казаки. — Авт.) против швед не идут потому, что без них с их жен и детей поборы емлют, а им де заслуженных грошей и сукон не дают, и ляхов на них насылают, и веру их нарушают, и они впредь служить ему не хотят»¹⁰.

Наприкінці 1628 р. до Трансильванії прибув інший посланець шведського короля — Павло Страсбург. Цього разу агітація виявилася

результативнішою, про що свідчить зміст його листування з Густавом-Адольфом. Бетлен Габор не полишав планів здобути з допомогою запорожців та православних вельмож Речі Посполитої корону цієї великої держави. Він заручився підтримкою турецького султана Мурада IV, кримського хана Джанібек-Гірея, а також розраховував вплинути на українських козаків через царгородського патріарха Кирила Лукаріса¹¹. Патріарх неодноразово бував на Україні і мав реальне уявлення про соціальне та національно-релігійне гноблення православною населення. Його посланець протосигнел Йосиф перебував у оточенні єрусалимського патріарха Феофана під час відновлення православної митрополії на Україні в 1620 р.

Страсбург сповіщав Густава-Адольфа про реальність задуму Бетлена Габора, зважаючи на силу запорожців. Він же підкреслював, що в урядових колах європейських країн останнім часом неодноразово обговорювалося питання про можливість українського народу звільнитися від польського панування і під протекцією сусідніх монархів утворити власну державу. Високо оцінюючи військові можливості українських козаків, Страсбург вбачав у них надійних захисників вітчизни проти католицької експансії.

Виробленню спільних політичних планів Швеції і Російської держави щодо Речі Посполитої сприяла економічна криза в Західній Європі наприкінці 20-х років XVII ст. Відзначалося різке зростання цін на хліб у той час, як у Росії вони залишалися відносно низькими. Різниця досягала пропорції 1 : 20, що створювало значний фінансовий потенціал і відкривало широкі можливості активізації зовнішньої політики Російської держави¹². Ситуацією не забарилася скористатися Швеція. Навесні 1629 р. Густав-Адольф направив у Москву послів Монієра та Бенгарта. В ході переговорів цар Михайло Федорович пообіцяв найближчим часом розірвати Деулінське перемир'я з Річчю Посполитою і надати допомогу Швеції хлібом та іншими «заповідними товарами». Після підписання Альтмарського перемир'я з Польщею (вересень 1629 р.) Густав-Адольф делегував до Москви військових радників на чолі з полковником Олександром Леслі, які зайнялися створенням полків «рейтарського строю»¹³.

Очевидно, під впливом шведської дипломатії того ж року посольство до Москви організував Бетлен Габор. Він намагався одержати підтримку у справі залучення до антигабсбургської коаліції запорожців царгородського патріарха Кирила Лукаріса, тому посла Шарль де Таллеран і Жак Руссель спочатку вирушили до Константинополя. Лукаріс згодився втрутитися у цю політичну аферу і послав разом з ними до Москви архімандрита Філотея. Останній виконував спеціальне завдання патріарха — доставити лист на Запорожжя до козаків. Проте обставини не дозволили Філотею прибути на Україну, і послання через Г. Гладкого потрапило до рук архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили. Очевидно, лист мав антипольський характер і тому не одержав подальшого ходу¹⁴.

Під час перебування послів Бетлена Габора у Москві прийшла звістка про його кончину. Переговори були відкладені до обрання на трансільванський престол нового монарха. Тим часом Ж. Руссель розробив проект військового союзу Трансільванії, Швеції і Росії, спрямованого проти Речі Посполитої, однією з умов якого була передача польської корони Густаву-Адольфу¹⁵. При успішній реалізації проекту перед царем відкривалися реальні перспективи продиктувати свої політичні і територіальні претензії новому королю Речі Посполитої. Для узгодження позицій із шведською стороною Руссель виїхав до Стокгольма.

Навесні 1630 р. російський уряд мав намір використати селянсько-козацьке повстання на Україні для розриву Деулінського перемир'я. 27 березня путивльські воеводи Михайло Бутурлін та Володимир Ляпунов писали в Посольський приказ: «... запорожские козаки из Запорог выгребли в Переяславль с пушками, и к ним де, государь, збираютца изо всех городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, хто были выписаны. А собрався, де государь, выгонять им из Киева, и изо всех городков после великодня поляков»¹⁶. Для встановлення контактів з козаками на початку квітня до Києва був направлений Г. Гладкий, проте через військові дії він зумів добратися лише до Переяслава, де й перебував протягом трьох тижнів у таборі повстанців. Керівник селянсько-козацького війська гетьман Тарас Федорович прагнув одержати допомогу Російської держави. В цей час царська армія готувалася до походу. Наступ полків передбачалося здійснити у напрямі трьох міст — Полоцька, Смоленська і Києва¹⁷. Лише підписання між королівськими комісарами і повстанцями Переяславської угоди 28 травня 1630 р. зірвало ці плани. Козаки присягнули на вірність королю і зобов'язалися не вести переговорів із сусідніми монархами. Чисельність реєстрових козаків за мовчазною згодою королівських комісарів передбачалося збільшити на 2 тис. чоловік, що свідчило про намір уряду Речі Посполитої використати їх у майбутніх бойових діях проти Російської держави.

У серпні наступного року Ж. Руссель, який після смерті Бетлена Габора перейшов на службу до шведського короля, організував нове посольство на Україну. Згідно з інструкцією капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева повинні були почати переговори із запорожцями і передати їм листа, в якому містилася пропозиція Русселя підтримати Густава-Адольфа у боротьбі проти Речі Посполитої. Посланці Густава-Адольфа мали пообіцяти козакам допомогу у справі захисту їх вольностей та релігійних свобод, оголосити намір шведського короля платити за службу більше, ніж Сигізмунд III, а також запросити повноважних козацьких представників у Лівонію для підписання офіційної угоди¹⁸. Крім того, посланці повинні були ознайомитися з організацією і побутом запорожців.

Шлях на Україну П'єра Ладмірала та Жана де Грева проліг через територію Російської держави, і царський уряд вирішив скористатися

нагодою для нової спроби привернути на свій бік українське козацтво. До шведських послів приєднався син київського митрополита Андрій Борецький, досвідчений Г. Гладкий та перекладач О. Яганов¹⁹. По дорозі на Запорожжя вони зупинилися в Каневі, де в той час перебував старший реєстру Іван Кулага. Він затримав депутацію, а наступного дня (17 вересня) відправив лист до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, в якому повідомляв про прибуття разом із Г. Гладким і А. Борецьким агентів шведського короля та просив поради, як з ними поступити. Чекаючи відповіді від С. Конецпольського, І. Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній прибулих. Із донесення путивльських воевод до Розрядного приказу від 18 березня 1632 р. відомо, що під час читання грамоти російського уряду «мелкие де люди черкасы (рядові козаки. — Авт.) говорили все, чтобы им служить тебе, государю, а и здесь де им черкасом и крестьянской вере от поляков утеснение, и лучшие люди черкасы, которые пристали к полякам, их уговорили»²⁰. Тут же було проголошено і послання Русселя*.

Кілька днів йшло обговорення пропозицій московського й шведського урядів, потім І. Кулага за наказом коронного гетьмана заарештував П'єра Ладмірала та Жана де Грея і передав їх до рук властей²¹. Г. Гладкого, А. Борецького та О. Яганова старший реєстру відправив до Москви. У Варшаві йшли переговори між Польщею і Швецією, тому посланці Ж. Русселя не були покарані і благополучно повернулися до Стокгольма. Самому ж ініціатору місії довелося відповідати перед Густавом-Адольфом за провал справи. Згодом Ж. Руссель змушений був перейти на службу до уряду Нідерландів, а звідти в 1634 р. повернутися до Константинополя.

Наступ російської армії восени 1632 р. і як результат здобуття Дорогобужа, Серпейська та Рославля викликали занепокоєння уряду Речі Посполитої. У реляції сейму від 2 листопада містився наказ магнату Миколі Остророгу виступити в район Смоленська з 2 тис. коронних військ, які перебували на Поділлі, та українськими козаками. Значно раніше рильський воевода Василь Ромодановський у листі до царя від 8 травня 1632 р. сповіщав про одержання коронним стражником Самуїлом Лащом доручення організувати оборону в Новгороді-Сіверському, Батурині, Борзні та Івангороді, а також виступити в район Рильська і Путивля²². Крім того, у донесенні зазначалося, що «... черкасы де из Запорог со всем нарядом вышли и пошли к черкасскому гетману к Кулаге в Корсунь, а велено де им давать денги и сукна, а иных де охочих людей в Литовских городках накликают, чтоб всякие охочие люди писались внов в козаки»²³. Отже, уряд Речі Посполитої розраховував використати людські ресурси України, насамперед козаків, під час Смоленської війни. І це йому в значній мірі вдалося. Близько 2 тис. козаків брало участь в облозі Стародуба у березні —

*Копія листа Ж. Русселя до козаків латинською мовою вміщена в додатку вказаної праці І. П. Крип'якевича (с. 107-110).

квітні 1633 р., майже стільки ж прибуло в середині травня до Путивля. На допомогу королю Владиславу IV під Смоленськ кілька тисяч реєстрових козаків привів Тиміш Орендаренко²⁴, що вплинуло на результати кампанії.

Таким чином, протягом другої половини 20-х — на початку 30-х років XVII ст. у політичних планах східноєвропейських правлячих кіл України відводилася значна роль. Швеція та Російська держава намагалися використати розгортання визвольного руху українського народу проти польсько-шляхетського гноблення для залучення на свій бік запорожців. Одночасно уряд Речі Посполитої прагнув реалізувати свої плани з допомогою реєстрового козацтва.

1 *Вайнштейн О. Л.* Россия и Тридцатилетняя война 1618 — 1648 гг. — М., 1947. — С. 216; *Поршнев Б. Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — 435 с.

2 *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620 — 1630 рр. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1914. — Т. 117/118. — С. 65-106. (Далі — ЗНТШ); *Наливайко Д. С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — с. 40 — 60.

3 *Центральний державний архів давніх актів.* — Ф. 124, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1. (Далі — ЦДАДА).

4 *Книги разрядные.* — Спб., 1855. — Т. 2. — С. 429.

5 *Акты Московского государства.* — Спб., 1890. — Т. 1. — С. 448. (Далі — АМГ).

6 *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 179.

7 ЦДАДА. — Ф. 96, оп. 1, спр. 19. — Арк. 367.

8 *Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 9.

9 *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 74.

10 АМГ. — Т. 1. — С. 215.

11 *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 75, 80.

12 *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 195.

13 *Вайнштейн О. Л.* Указ. соч. — С. 97.

14 *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 95.

15 *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 246.

16 *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.* — М., 1954. — Т. 1. — С. 82.

17 *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 261.

18 *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 89.

19 *Архив Юго-Западной России.* — Киев, 1908. — Ч. 3, т. 6. — С. 34.

20 АМГ. — Т. 1. — С. 346.

21 *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 96.

22 *Целевич О.* Участь козаків в Смоленській війні // ЗНТШ. — 1899. — Т. 28. — С. 4.

23 АМГ. — Т. 1. — С. 351.

24 *Целевич О.* Вказ. праця. — С. 8, 10, 22.

Одержано 29.09.89 р.

Рассматривается один из аспектов Тридцатилетней войны 1618 — 1648 гг. Показаны попытки правительств Швеции и Российского государства вовлечь украинское казачество в борьбу против сил Католической лиги. Выясняются планы польско-шляхетской администрации по использованию реестрового войска казаков для реализации своих внешнеполитических задач.